

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԹՈՒՐԳԵՐԷՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐԸ

Երեւանի Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում պահպանուող Կոմիտասի ձեռագրերի մէջ կան մեծ թուով թուրքերէն երգեր՝ գրառուած Կոմիտասի կողմից: Այս երգերից 4ը տարբերուում են միւսներից: Դրանք բազմաձայն են եւ աչֆի են ընկնում կառուցուածքային ու մեղեդիական ոճի առանձնատկութիւններով, ինչը ակնյայտօրէն առանձնացնում է այս երգերը միւս բազմաձայն շարքից(1) եւ «թուրքի»ներից, որոնք Կոմիտասը գրի է առել ու հաւաքել: 4 երգերից 3ը գրուած են երգչախմբի համար, իսկ չորրորդը մի մենեք է՝ դաշնամուրի ընկերակցութեամբ: Այս 4 երգերը յօրինել է հենց ինքը Կոմիտասը, եւ այս յօդուածը նուիրուած է միայն այս 4 երգերին:

Խմբերգերից մէկը, «Սելանիֆդեն չըֆտըլար», գտնուում է Կոմիտասի ֆոնդի 443 եւ 445 համարների տակ: Երգը գրի է առնուած բազմաթիւ կրկնութիւններով, բոլորն էլ սեւագրեր են, մասամբ թերի վիճակում, կարելի է ընդունել, որ Կոմիտասը այն հետագայում մաքրագրել է: Այդ մասին վկայում են էջերի վրայ դրուած մեծ « » նշանները: Կ. Ֆ. 443 համարի վաւերագիրը մի նոտայի տեսք է: Էջերը տասը փողանի են: Երգը արձանագրուած է տեսրի միայն երկու էջերի վրայ: Գրուած է հինգ տողի վրայ վեց ձայնի համար՝ ՏՎ, T1, T2, B1, եւ B2: Թէեւ մի շարք հատուածներում սուր բանալիի կողքը դրուած է Ֆա կիսվեր (dies) նշանը, որը պատկանում է «սոլ մեծալար» «դո մեծալար» (Sol Major) կամ «մի փոքրալար» (Mi Minor)

ձայնակայֆին (tonality), իշխող ձայնակարգը «դո մեծալար» է, ամանակը (metre) 4/4:

Երգը ամբողջական է: Վերջում աւելացուած են ճող եւ յող տների երկու տարբերակներ: Գրուած է մատիտով: Ելնելով Կոմիտասի աշխատանքից, այստեղ ներկայացուած էիչ ուղղումներով նիւթը կարելի է ընդունել որպէս վերջնական տարբերակ, որը ամենայն հաւանականութեամբ այս ձևի տակ էլ մաքրագրուել է՝ թերեւս աննշան փոփոխութիւններով: Այս երգի բազմաթիւ արձանագրութիւնները գտնում ենք Կ. Ֆ. 445 համարի տակ, որը բաղկացած է տարբեր չափսերի յատուկ նոտագրութեան համար պատրաստուած առանձին թերթիկներից:

Երգի տարբերակները գրուած են 3, 4 եւ 5 տողերի վրայ իսկ մի դէպքում աւելացուած է նաեւ դաշնամուրի ընկերակցութիւնը: Համարեայ բոլոր գրառումներն էլ սեւագիր վիճակում են, երգը հազուադէպ է արձանագրուած ամբողջովին եւ միայն մի դէպքում է վերջնական մաքրագրուածի տպաւորութիւն թողնում: Այն նուիրուած է Օսմանեան պետութեան երկրորդ սահմանադրութեանը ու մասնաւորապէս «Շարժման Բանակ»ին (3): Երգի բանաստեղծութիւնը շարադրուած է ժամանակակից թուրքերէնով, որը եղել է Օսմանեան Թուրքիոյ խօսակցական լեզուն:

Երկրորդ խմբերգը, «Է՛յ մուազզամ», նոյնպէս գտնուում է Կոմիտասի ֆոնդի 443 եւ 445 համարների տակ: Ինչպէս որ վերը տեսանք, «Սելանիֆդեն չըֆտըլար» երգի

գրառումները Կ. Ֆ. 445 համարում անելի շատ են, քան Կ. Ֆ. 443 համարում: «է՛յ մուագգամ» երգի դեպքում ուղիղ հակառակ պատկերն է նկատվում: Կ. Ֆ. 445 համարում կատարուած գրառումներում այս երգը գրուած է 5 տողերի վրայ S, A, T1, T2, եւ B, (B1, B2) ձեւով, ընդամէնը 3 էջ: Ընդհանուր առմամբ ձայները թերի են արձանագրուած, իսկ մի դեպքում էլ S/A-ը ցոյց է տրուած Յրդ տողում: Կ. Ֆ. 443 համարում կան երգի բազմաթիւ տարբերակներ՝ հեղեղուած սրբագրութիւններով:

Այս գրառումներից միայն մէկն է ամբողջովին եւ մաքուր արձանագրուած, բոլոր ձայները եւ երաժշտական նշանները անթերի են եւ, ինչը խիստ հազուադէպ է հանդիպում Կոմիտասի մօտ, գրուած են առանց որեւէ ուղղումների: Այս տարբերակում երգը սկզբից գրուած է 4 տողի վրայ T1, T2, B1, եւ B2 յետոյ անցել է 5 տողի՝ S, A, T1, T2, եւ B: Գրառումներում սույի բանալիի մօտ ոչ մի նշան չի դրուած, ինչը նշանակում է «դո մեծալար» ձայնակայք: Միայն երկու դեպքում գրառման սկզբում դրուած է չորս կիսվեր նշաններ, որը նշանակում է «մի մեծալար»:

Վերջնական տեսք ունեցող տարբերակի մէջ էլ, ըստ երեւոյթին, ճիշտ նշաններն են դրուած, որոնք երեք կիսվեր նշաններն են սույի բանալիի մօտ, որը «լա մեծալար» ձայնակայք է նշանակում: Այդ ձայնակայքով էլ ընթանում է այս ստեղծագործութիւնը: Երգը սկսում է 4/4ով: Երգը նուիրուած է Օսմանեան կայսրութեան մենապետ փատիշահին: Երգի բանաստեղծութիւնը շարադրուած է օսմաներէնով (հին թուրքերէն) (4): Փատիշահի անունը չի նշուում ոտանաւորի մէջ, սակայն

Կոմիտասի՝ Պոլսում գտնուելու ժամանակաշրջանում Արդուլ Համիդ I-ը արդէն գահից հեռացուել էր ու փոխարէնը Մեհմետ V Ռեշատն էր սուլթան նշանակուել երիտթուրքերի կողմից (27-4-1909): Նրա գահակալութիւնը տեւեց մինչեւ իր մահը (4-7-1918): Բացի այդ, փառաբանութեան մէջ ասում է «նեվնահ», որը նշանակում է «նոր գահակալած»: Սուլթան Մեհմետ V Ռեշատը այս երգի ստեղծման ժամանակ իր գահակալման երեք տարին դեռ չէր բոլորել: Այստեղից հետեւում է, որ երգը կարող էր ձօնուած լինել միայն սուլթան Մեհմետ V Ռեշատին:

Առաջին յիշատակութիւնը «թուրքական երգեր»ի մասին հանդիպում ենք Կ. Պոլսում հրատարակուող «Ազատամարտ» թերթի երրորդ էջում: «Մանր Լուրեր» բաժնում թերթը հաղորդում է Կոմիտասի մասնակցութեան մասին իր երգչախմբով Տրիպոլիսի վերաւոր զինուորների օգտին կազմակերպուող նուագահանդէսին. «Կոմիտաս վարդապետը ուրախութեամբ ընդունած է (կարգադիր մասնախմբի - Տ.Լ.) այս հրաւերը եւ արդէն սկսած է քանի մը թուրքերէն երգեր ալ սովորեցնել 6-8 ձայնով իր խմբին...» (5):

Նմանօրինակ յայտարարութիւն թերթը տալիս է նաեւ համերգի օրը, այսինքն 21 մարտ 1912ին. «Զինուորական վարժարանի սրահի մէջ տեղի է ունենում Տրիպոլիսի հիւանդ զինուորների օգտին կազմակերպուած պետական նուագահանդէսը: Այլոց բոլոր համերգին մասնակցում է նաեւ Կոմիտասի ղեկավարած երգչախումբը՝ կատարելով մի քանի թուրքական երգեր» (6): Վերջապէս, արդէն տեղի ունեցած համերգի մասին գտնում ենք յիշատակութիւն Թորոս Ազատեանի մօտ: «1912 մարտ 21... քանի մը

թրքերեն *երգեր սորվեցուց...* զինուորական վարժարանի սրահին մէջ... տեղի ունեցաւ նուագահանդէսը (Պոլիս) (7):

Նշանակալից է, որ երեք արձանագրութիւններում էլ խօսուում է «մի քանի» թուրքական երգերի մասին, որոնք, ըստ «Ազատամարտ» թերթի, «6-8 ձայնով» են: «Սելանիֆէն չըֆտըլար»ը պէտք է այդ երգերից լինի, քանի որ իր սեւագիր տարբերակների մէջ կան մասեր, որոնք մշակուած են 6-7 ձայնի համար: Առկայ են նաեւ դաշնամուրի ընկերակցութեան հետքեր: Մեր ձեռքում եղած պատառիկներից կարելի է եզրակացնել, որ երգի վերջնական տարբերակը եղել է, իրաւի, 6-8 ձայնով դաշնամուրի ընկերակցութեամբ: «Թուրքական երգեր»ի մասին աւելի յստակ տեղեկութիւն գտնում ենք հենց Կոմիտասի մօտ:

Մարգարիտ Բաբանցիին ուղղուած 15/28 մարտ 1912 թուակիր նամակում հետաքրքիր քաղմիմաստ նախադասութիւն ունի Կոմիտասը. «Երկու հատ էլ տանկերէն երգ եմ գրել. մէկը Սուլթանի, միւսը սահմանադրութեան նուիրուած, որպէս զի գործերնիս յաջողուին, եւ քաւական ընդարձակ շրջան անեմ պալատի մէջ» (8): Այս մի նախադասութիւնը լուսաբանում է միանգամից 3 հարցադրում: Առաջինը՝ նշուում է երգերի քանակը, որոնք երկուսն են: Երկրորդը՝ ակնարկում է նաեւ երգերի հասցէատեստը. «մէկը Սուլթանի, միւսը սահմանադրութեան նուիրուած»: Երրորդը՝ ինչ նպատակով են յօրինուել երգերը:

Այսպիսով, կարող ենք վստահօրէն ասել, թէ մեր ձեռքում եղած երկու երգերը՝ մէկը Սուլթանի

նուիրուած (է՛յ մուազզամ), իսկ միւսը սահմանադրութեանը (Սէլանիֆտէն չըֆտըլար) հենց այն երգերն են, որոնց մասին խօսուում է «Ազատամարտ» թերթում եւ Կոմիտասի նամակում: Բարբախտաբար կայ նաեւ 8 ապրիլ 1912 թուականի համերգի ազդարարութիւնը նոյն «Ազատամարտ» թերթի էջերում, որտեղ տրուած է նաեւ օրուայ յայտագիրը» (9): Բացի երգերի անուններից, յայտնի է դառնում նաեւ երգի խօսքերի հեղինակներից մէկի անունը՝ դա պոլսահայ մտաւորական Գէորգ Սիմֆեշեանն է, իսկ «Շարժման քանակ»ին ձօնուած երգի դէմ նշուած է «Ազատութեան երգերէն»:

Արդեօ՞ք կարելի է հետեւութիւն անել, թէ Կոմիտասը մէկից աւելի «ազատութեան երգ» է յօրինել: Յամենայնդէպս, Կոմիտասի ձեռագրերի մէջ այդպիսիք չկան, քանի 444 ֆոնդային համարի տակ գտնուող մի հայատառ թուրքերէն խմբերգի, դժբախտաբար այն աստիճան անընթեռնելի վիճակում, որ անհնար է լիովին վերծանել, սակայն ակնյայտ է, որ դա նոյնպէս մի գովերգ է: Այն ուղղուած է փատիշահին «հայկական դպրոց»ի կողմից եւ ոչ մի դէպքում չի կարող դասուել «ազատութեան երգեր»ի շարքում: Յայտնի չէ, թէ ո՞ր դպրոցի համար է յօրինել Կոմիտասը այդ երգը եւ ի՞նչ առիթով: Գրուած է 30 տողանի մեծ նոտային թղթերի վրայ, քաղկացած է երկու էջից: Մի մասը գրուած է 4, իսկ մնացածը 2 տողի վրայ 4 ձայնի համար՝ S, T1, T2, B, եւ S/A, T/B: Առաջին եւ երկրորդ տների քառերի միջեւ եղած վանկերի տարբերութեան պատճառով նոյն եղանակը փոքր-ինչ տարբերութիւններով երկու անգամ է արձանագրուած (խօսքը վերաբերում է 4 տողի վրայ գրուածներին): Ամբողջ

ստեղծագործութիւնը ընթանում է «դոմեծալար» ձայնակայքի մէջ: Առաջին տունը սկսւում է 9/4 ու շարունակւում 25/8 ամանակով, իսկ երկրորդ տունն ընթանում է 9/4 ու յետոյ 11/8 ամանակով: Երկուական տողի վրայ գրուածները երգի տարբերակների են եւ առանց բառերի:

Այս երգերի հետ կապուած մի «ականատեսի վկայութիւն» գոյութիւն ունի: Կոմիտասի Ֆոնդի 74 համարի տակ գտնւում են յուշեր Կոմիտասի մասին: Յուշերը գրի է առել Ստեփան Միխայէլեանը, «Գուսան» երգչախմբի անդամ քարիտոն Արամ Աստուածատրեանից, Երեւանում, 1950 թուականի Յունուար ամսուայ մէջ: Աստուածատրեանն ի միջի այլոց տալիս է նաեւ շահեկան տեղեկութիւններ՝ կապուած 1912 թուականի ապրիլի 8ի համերգի ու վերոյիշեալ թուրքական երգերի իմաստի մասին: Միայն 1912ի փոխարէն նշում է 1913 թուականը: Ամենեւին էլ զարմանալի չէ, եթէ ի նկատի առնենք, որ յիշուած իրադարձութիւններից անցել էին շուրջ 40 տարիներ: Ահա թէ ինչ է գրում Արամ Աստուածատրեանը. «1913 թուին պոլիսում, Մենիտ Խալիֆան, Կոմիտասի մասին գնահատելի տեղեկութիւններ էր ստացել՝ որպէս տաղանդաւոր գեղարուեստագէտ եւ դրա համար շատ էր սիրում:

«Մի քանի անգամներ անձամբ խալիֆան, Կոմիտասից խնդրել է թուրքական երգչախումբին դեկավարման պաշտօն ստանձնելու: Սակայն Կոմիտասը մի շարք յարգելի եւ օրինաւոր պատճառներով մերժում է: Այս մերժումի վրայ խալիֆան Կոմիտասից խնդրում է գտնէ մի օր Գուսան երգչախումբի համերգին ներկայ գտնուել: Խալիֆային խնդրանքը

ընդունուում է Կոմիտասից:

«Կոմիտաս՝ ըստ իր ցուցակին, աւելացնում է նաեւ երկու հատ թուրքական եղանակներ, դաշնաւորելով երգչախումբին սովորեցնում է:

«Գալիս է խալիֆայի եւ Կոմիտասի ժամադրութեան պանծալի օրը: Գուսան երգչախումբը, կազմ ու պատրաստ սպասում է Կոմիտասին: Հանդիսականների հոծ քաղմութիւնը հաւաքուել էր արդէն, բայց խալիֆան դեռ չէր եկել:

«Համերգը պիտի սկսէր հայկական նոր ժամադրութեամբ կէսօրուայ ճիշտ ժամը երկուսին: Կոմիտասը սոյն ժամադրութիւնից տասը րոպէ պակաս հասնում է երգչախումբի գլխին: Լինում է ժամը երկուսը, դեռ խալիֆան չէր երեւում, համերգը պէտք է սկսուեր թուրքական երգով: Կոմիտաս՝ հրամայում է քանալ վարագոյրը, սակայն երգչախումբից բացագանչում են «Խալիֆան դեռ չէ՛ եկած...» Թող մի սուրն պակաս խմի: Նորից հրամայում է եւ վարագոյրը արդէն բացուում է: Կոմիտաս՝ հանդիսականներից դառնալով ողջունում է եւ բուռն ծափահարութիւնից յետոյ սկսում է երգչախումբը երգել թուրքական առաջին երգը:

«էյ Մուազզամ...

«Երգի վերջաւորութեան հասնում է խալիֆան իր մի քանի հետեւորդների հետ, երգը վերջանում է, Կոմիտաս ետ է դառնում ժողովրդին ողջունելու... Կոմիտասի եւ խալիֆայի աչքերը իրար զուգընդաց գալով, խալիֆան ուղղակի խոնարհական ողջունում է Կոմիտասին: Հանդիսականների հոծ քաղմութիւնը բուռն կերպով ծափահարում են եւ երեք անգամ ուռռա բացագանչութիւններով թնդացնում են ամբողջ սրահը. երգչախումբը խնդրում է Կոմիտասից նորից

կրկնելու առաջին երգը: «Երկրորդը»: Ասում է Կոմիտասս եւ սկսում են:

«Սեւանիկտեն...

«Յետոյ Գուսան երգչախումբը սկսում է մի շատ (շարժ - Տ. Լ.) հայկական երգեր. եւ վերջացնում են «Սիփանա ֆաջեր»ով: Ինչպէս ասում է Գուսան երգչախումբի պարիթոն՝ ընկ. Արամ Աստուածատուրեան՝ ամբողջ սրահը «Սիփանայ ֆաջերի» երգով եւ բուն ծափահարութիւններով կարծես հիմնայատակ բնդացնում էր:

«Խալիֆան դուրս ելած պահուն դրսում՝ Կոմիտասին հանդիպելով՝ հրճումնօրէն, նոյնիսկ ձեռքը համարումը աստիճան խոնարհական ողջունում է իր սիրելի Արուստագէտին»:

Կոմիտասի հետ կապուած այս քաջառիկ արժէքաւոր դրուագը պարունակում է նաեւ անճշտութիւններ: Համերգը կայացել էր ոչ թէ 1913ին, այլ 1912ին, ինչպէս արդէն ասուեց: Հազիւ թէ իշխան Մեջիդը առաջին անգամ պիտի ունկնդրէր Կոմիտասին, քանզի նա ծանօթացել էր նրա արուեստին դեռեւս 1911ին: Վերջապէս՝ իշխանը դժուար թէ խնդրանքով դիմէր Կոմիտասին համերգին ներկայ գտնուելու համար: Միւս կողմից յուշերը պարունակում են հետաքրքրական տեղեկութիւններ, որոնց չենք հանդիպում ոչ մի ուրիշ տեղ: Այն վկայում է նաեւ Կոմիտասի սկզբունքայինութեան եւ իշխանի խոնարհութեան մասին:

«Դէպքը», որի նկարագրումը հասել է մեզ Արամ Աստուածատուրեանի միջոցով, աւարտում է հետեւեալ ձեւով.

«Կոմիտաս ի պատիւ Գուսան երգչախումբի՝ որոշ ժամանակ յետոյ հաւաքոյթ է կազմակերպում «պէյխոզ» (Բէյքոզ - Տ. Լ.) զբօսավայրը:

«Վոսփորում (Բոսփոր - Տ. Լ.) սպասարկող մարդատար շոգենաւով գնում են «պէյխոզ» զբօսավայրը, մինչեւ իրիկուն ուրախ զբօսնելուց յետոյ, իրիկուայ դէմին վերադառնում են...:

«Շոգենաւը սլանում էր ծովի վրայով. կապոյտ ալիքները մէկդի հրելով. խալիֆայի սերայը ծովի եզերքումն էր եւ շոգենաւը «սէրայ»ին մօտից էր անցնում: Կոմիտաս կանգնեցնում է շոգենաւը եւ երգչախումբին դառնալով ասում է «Հիմա կրկնեցէ՛ք այդ առաջին թիւրքական երգը». եւ երգչախումբը սկսում է երգել (էյ Մուազզամ եւ այլն.) խալիֆայի «սէրայ»ի փակ պատուհանները բոլորն էլ առանց խտրութեան քացում են եւ ունկնդրում են երկնային երգեցողութիւնը»: (10)

Կոմիտասի Մ. Բաբայեանին ուղղուած նամակից երեւում է այս խմբերգերը գրելու նպատակը՝ «որպէս զի գործերնիս յաջողուին»: Դժուար ժամանակներ էին, ամբողջ աշխարհի գլխավերելում կախուած էր պատերազմի վտանգը, Հայկական հարցը օրակարգի վրայ էր դրուած, ինչպէս արտասահմանում, այնպէս էլ երկրի ներսում: Սկզբնական շրջանի ոգեւորութիւնը «քուրժ եւ հայ ժողովուրդների եղբայրութեան» առիթով սկսել էր հետզհետէ մարել: Փողոցներում հայի եւ թուրքի գրկախառնութիւնից ու արցունքախառն «մենք այլեւս եղբայր ենք» կոչերից յետոյ յուսախարութիւն էր առաջացել հայկական շրջանակներում:

Հակադարձ անվստահութիւն էր տիրում երկու ժողովուրդների յարաբերութիւնների մէջ: Նման պարագաների ներքոյ անհաւանական չէ, որ իշխանութեանը երգի միջոցով գովաբանելու մտայղացումը պոլսահայ համայնքին պատկանէր, որպէս տուրք

պետութեանը, որպէս հաւատարմութեան հաւաստիք, որպէս հայ-թուրք քարեկամութեանը ներդրուած լուծայ: Նոյնը կարելի է ասել «Տրիպոլիսի հիւանդ զինուորների օգտին համերգ»ի մասին, որը իրեն «առաջարկուել էր» եւ նա չէր կարող մերժել:

Հարկ է նշել, որ Օսմանեան եւ հետագայում էլ թուրքական պետութեան պետական վերնախաւին (մասնաւորապէս միապետին), ռազմական ուժերին, սահմանադրութեանը, խալիֆային եւ պետութեանը ուղղուած փառաբանութիւններ, գովաբանութիւններ, ձօնբերք եւ ֆայլերգ յօրինուել են հայ երաժիշտների կողմից Կոմիտասից առաջ էլ: Այս առիթով կարելի է յիշատակել առաջին հերթին Հեֆիմեանի, Սանթուր-ջիեանի, Սինանեանի, Հիւրմուզեանի, Մերջիեանի եւ Հանէսեանի անունները: Նոյն շարքի մէջ է նաեւ Ջուխաջեանի անունը, որի մի ստեղծագործութեան (11) բառերը, ուր նոյնպէս փառաբանուում է փատիշահը մի հայկական դպրոցի կողմից, այնքան նման են Կ. Ֆ. 444 համարի տակ գտնուող երգի բառերին, կարծես նրա մի տարբերակը լինեն:

Կոմիտասի գրչին պատկանող չորրորդ թուրքերէն երգը ամփոփուած է Կոմիտասեան ֆոնդի 522 եւ 523 համարների տակ: Սա մի մենբերգ է դաշնամուրի ընկերակցութեամբ: 523 ֆոնդային համարով նիւթը քննարկել է: Գրուած է թանափով, մաքուր, ինչը վկայում է մաքրագրուած մի տարբերակի մասին: Այնուամենայնիւ, Կոմիտասը, սովորութեան համաձայն, այս մաքրագրուած տարբերակի վրայ էլ կատարել է քաղմաթիւ նշումներ: Այսպիսով, մայր եղանակը սկզբից մինչեւ վերջ նորից է գրառուում մատիտով, արդէն երկու ձայն իջեցրած

ձեւով ու փոփոխութիւններով: Զրաւարարուելով նշուած ուղղումներով, Կոմիտասը երգի համարեայ 1/3 մասը ենթարկում է նոր ուղղումների, դարձեալ մատիտով, բայց այս անգամ Համարաձումեան ձայնանիշներով: Ամանակը 5/8 է: Երգի բառերը չեն արձանագրուած:

Գրուած է «մի փոքրալար» (Mi Minor) ձայնակարգի մէջ, Գերմանական, Breitkopf & Hartel ֆիրմայի նոտագրութեան յատուկ թղթերի վրայ: Ընդամէնը 5 էջ: Առաջին էջի վերեւի ձախ անկիւնում գրուած է ընթացքը (tempo), արաբատառ (օսմաներէն-հին թուրքերէն): (12) Կ. Ֆ. 522 համարում գտնում ենք նոյն երգը, գրուած ուրիշի ձեւով: Այստեղ ձայնակայքը իջեցրած է մէկ ձայնով՝ «ու փոքրալար»: Գրուած է նոտագրութեան յատուկ թղթերի վրայ, այս դէպքում Գերմանական J.F. & Co. ֆիրմայի: Բաղկացած է 5 էջից:

Անյայտ ընդօրինակողը որքան էլ մեծ բծախնդրութիւն ցուցաբերած չլինի ձայնանիշները կարելի եղածին չափ գեղեցիկ գրելու մէջ, կատարած քաղմաթիւ պարզագոյն սխալները մատնում են իր երաժշտութեան մէջ անիրագեկ լինելը: Ունենալով այս երգի Կոմիտասեան քննարկ տարբերակը, կարելի է 522 համարի տակ գտնուող նիւթի երաժշտական մասը ընդհանրապէս ի նկատի չառնել: Սակայն այս նիւթը պարունակում է ուրիշ, աւելի կարեւոր տեղեկութիւններ: Ձայնանիշների տակ տեղադրուած են երգի բառերը, որոնք պակասում են 523 համարի տակ եղող նիւթի մէջ. քացի այդ, արձանագրուած են երաժշտութիւնը յօրինողի եւ քանաստեղծի անունները, առաջին էջի վերեւի աջ ու ձախ անկիւններում: Առանց 522 համար վաւերագրի երբէք չէր պարզուի, թէ 523

համարի տակ գտնուող երգը ի՞նչ է իրենից ներկայացնում:

Բանաստեղծութիւնը գրուած է արաբատառ (օսմաներէն-հին թուրքերէն): Բարբախտաբար յաջողուեց ձեռք բերել այդ բանաստեղծութեան թուրքերէնի վերածուած ամբողջական տարբերակը: Բանաստեղծութեան վերնագիրն է «է՛յ իյնեմ, տիֆ» (Ո՛վ ասեղս, կարի՛ր): Հեղինակը, անուանի թուրք բանաստեղծ, ֆաղափական գործիչ եւ «թուրքականութեան» գաղափարի պարագլուխներից Մեհմեդ էմինն է: (13) Ի՞նչ կապ կարող էր լինել թուրքական գաղափարախօսութեան առաջատարներից մէկի եւ Կոմիտասի միջեւ: Այս հարցի պատասխանը սպառնիչ կերպով տալիս է Սիրունին, երբ գրում է, թէ «Ան (Թիւրք օջաղըն Տ.Լ.) յոյս դրած էր Կոմիտասին վրայ ալ՝ թուրք հարազատ երաժշտութիւն մը ստեղծելու իր նիգերուն մէջ»: (14)

Ճիշտ այդ պատճառով էլ թուրք ազգային գործիչներ ու անուանի արուեստագէտներ ելք ու մուտք էին անում Կոմիտասի բնակարանը, իրեն հրաւիրում ինչպէս ելոյթ ունենալու համար, այնպէս էլ իրենց տան մտերմական հաւաքոյթներին: Ջինուորական վարժարանում կայանալիք համերգի «հրաւէրը Կոմիտասը ընդունած էր»: 1912ն էր: Եղած տուեալների համաձայն Կոմիտասի հանդէպ եղած հետաքրքրութիւնը թուրք շրջանակներում այդ թուականից է սկսուում: Ըստ Հալիտէ Էտիփի, (15) այդ տարիներին Կոմիտասի «անձնաւորութեամբ էին հետաքրքրուում ու զինքը լսելու գալիս» Յուսուֆ Աֆէուրան (16), որը «մղուած իր երաժշտասիրութենէն, բայց կը յայտարարէր թէ Կոմիտաս մեծ վնաս պատճառած է թուրքին, գողնալով անոր մշակոյթը երաժշտու-

թեան եւ երգերու ձեւով» (17):

Բանաստեղծներ Յաչյա Քեմալը (18) եւ Մեհմեդ էմինը նոյնպէս «կը հետաքրքրուէին իր անձնաւորութեամբ եւ կու գային լսելու զինքը»: (19) Վերջինս, ինչպէս վերը նշուեց, թուրք-թուրքական գաղափարախօսութեան կրակոտ ջատագովներից էր եւ այդ նպատակով ծայր աստիճան ազգայնամոլ բանաստեղծութիւններ էր գրում: Ըստ երեւոյթին որոշել էր նաեւ անձնապէս օգտուել Կոմիտասի տաղանդից ու առաջարկել էր եղանակաւորել իր մի բանաստեղծութիւնը, գրուած 2 Սեպտ. 1913 թուականին: (20)

Զկարողանալով մերժել այդ առաջարկը, Կոմիտասը սակայն օգտուել է ձայնաւորման մասը ընտրելու իր իրաւունքից: Ջարմանք է առաջացնում, թէ ինչպէ՞ս էր վարդապետը 24 տներից բաղկացած արնահոտ բանաստեղծութիւնից ընտրել այն տները, որոնք առանձին վերցրած միանգամայն ուրիշ տպաւորութիւն են թողնում: Սովորաբար գրուում է մի եղանակ, որը կրկնուում է այնքան, որքան տներ կան երգում: Կոմիտասի յօրինածը կրկնուող մի եղանակ չէ, այլ երկու տների վրայ տարածուող մի երաժշտական կտաւ: Բառերը գրուած են հնգագծի տակ, վերջում, սակայն, հնգագծերի վերելում աւելացուած է երկու տող: Դա ողջ բանաստեղծութեան եզրափակիչ տողերն են, ուր խտացած է թուրքական գաղափարախօսութեան հիմնական միտքը:

Մեզ թուում է, թէ նրանք աւելացուած են այդ տողերից զմայլուած հեղինակի (Մեհմեդ էմինի) կողմից: Բանաստեղծութիւնը տպագրուել էր «Թիւրք յուրտու» (Թուրքի հայրենիք) ամսագրում եւ «Թան

սեպիների» (այգաձայներ) կոչուող Մեհմեդ Էմինի բանաստեղծությունների գրքովում, որի երկրորդ տպագրությունը կատարուել էր արդեն Կոմիտասի յօրինած երգի նոտաներով: Այս փաստը կարելի է համարել որպես Կոմիտասի ստեղծագործություններից մեկի առաջին տպագրությունը Թուրքիայում, ինչը ցայժմ յայտնի չի եղել Կոմիտասագիտությանը: (21)

Յատկանշական է, որ «Թիւրք օջախը»-ն (22) իր դեկավարների՝ Համտուլլահ Սուփհիի (23), Հալիտէ Էտիփի, Մեհմեդ Էմինի եւ միւսների միջոցով հրաւիրում էր Կոմիտասին բանաստեղծությունների ու համերգների, մեծարում էր իրենց եւ գովասանքներ շռայլում հայ ժողովրդի հասցէին: (24) 1914ին Կոմիտասին հրաւիրել էին նոր կազմակերպուող թուրքական երաժշտանոցում դասաւանդելու: Զօպանեանին հասցէագրուած իր նամակում Կոմիտասը նշում է. «...տանիկ երաժշտարանը բացուելու է, եւ կա՛յ նոյնպէս երաժշտական բաժին: Ճէմիլ փաշան է հարցրել ինձ՝ բացակայութեանս եւ խնդրել է գալս իրեն յատենն. բուի, թէ ինձ եւս պաշտօն են առաջարկելու...»: (25)

Երուանդ Յակոբեանին ուղղուած մի ուրիշ նամակում Կոմիտասը խօսում է արդէն ստանձնած դասերի մասին: «Քաղաքացիութիւնը հիմը դնելու վերայ է երաժշտարանի մը, որի պաշտօնեաներէն մէկն ալ զիս կարգեցին, չը մերժեցի, բայց միայն ներդաշնակութեան դասերն ստանձնեցի, որ ձայնս խնայեմ ու խնամեմ» (26): Նամակից երեւում է, որ Կոմիտասի պարտականութիւնները շատ անելի մեծ պիտի լինէին ստեղծուող երաժշտանոցում, սակայն նա հրաժարուում է պաշտօնավարութիւնից՝ ստանձնելով

միայն մի դաս:

Ի՞նչն էր պատճառը, որ ազգային եւ կուսակցական գործունէութիւնից զերծ մնացող երաժիշտ-հոգեւորականը, որի անհրաժեշտութիւնը զգացուում էր թուրքական երաժշտանոցը կազմաւորելու գործում, այնուամենայնիւ չխուսափեց աֆսորից: Արդեօ՞ք դա Աֆշուրեանների եւ իր նմանների նախանձն էր, թէ հասկացել էին, որ Կոմիտասը թուրքական երաժշտութիւն չի «ստեղծելու», մէջքը թեփելով հայկական երաժշտութիւնից: Վտանգաւո՞ր էր: Հալիտէ Էտիփի յուշերում թափնուած են հետաքրքիր ակնարկներ: «...մեծ առաջնորդ մը կը համարուէր հայոց մէջ» եւ «հայ ազգայնական մըն էր ան...»: (27)

Կոմիտասով հիացող ու նրանից օգտուողներից էլ Մեհմեդ Էմինը, որի մասին Կարօ Ուշագեանը գրում է. «...քանի մը անգամ տեսած էի վարդապետին մօտ, երբ եկած էր իր մէկ չափածոյ գրութիւնը եղանակաւորել տալու», (28) ստանալով Ուշագեանից վարդապետի ձերբակալման լուրը եւ ազատելու համար միջնորդութեան խնդրանքը, հետեւեալ կերպով է պատասխանում. «Էֆենտիմ, ատիկա կառավարական գործ է, չենք կրնար որեւէ միջամտութիւն կատարել. չեմ կարծեր որ ծանր պարագայ մը կենայ թերեւս (!-Տ.Լ.) ազատ կ'արձակեն» ու դնում է ընկալուչը: (29) Ուշագեանից նաեւ տեղեկանում ենք, թէ ինչպէս է Մեհմեդ Էմինը ծանօթացել Կոմիտասի հետ. «Իսկ Մեհմեդ Էմինը, անելի կանուխէն ճանչցած էինք մենք զայն, երբ Ազատամարտ կը յաճախէր իր բերթուածները կարդալու մեզի...» (30) մենք էինք որ Կոմիտասի մէկ համերգին տարած էինք զայն առաջին անգամ»: (31)

Ներկայացուող վերոյիշեալ չորս թուրքերէն ստեղծագործութիւնները, որոնք բացառապէս Կոմիտաս վարդապետի գրչին են պատկանում, չեն կրում իր մէջ թուրքական երաժշտական ոճի կնիքը: Թուրքական երգերը գրելիս Կոմիտասը չի առաջնորդուել թուրքական ժողովրդական երաժշտութեան յատկութիւններով, ինչպէս որ դա արել էր հայկական երաժշտութիւնը բազմաձայնելիս: Այսօր դժուար է ասել, ցանկանո՞ւմ էր արդեօք Կոմիտասը թուրքական դասական երաժշտութեան ոճ ստեղծել: Եթէ այո, ուրեմն ի՞նչ հիմունքների վրայ էր այն կառուցելու: Ունենալով ձեռքի տակ միայն այս չորս երգերը, առանց որեւէ ուրիշ տուեալների, անկարելի է այսօր այդ հարցերին պատասխանել:

Միւս հարցը, որը կարող է ծագել թուրքական երգերի առիթով, հետեւեալն է. արժե՞ արդեօք այդ երգերով զբաղուելը, գուցէ եւ հրատարակելը: Միանշանակ՝ այո՝:

Այնտեղ կայ Կոմիտասի աշխատանքը, վաստակը եւ նրա ստեղծագործական ոգին: Այս երգերը Կոմիտասի ժառանգութեան մասն են կազմում, ուստի մենք միայն այդ մասին յօդուածներ գրելով չենք սահմանափակուել, այլ պատրաստել ենք տպագրութեան համար 100 միաւորից աւելի կազմող Կոմիտասի թուրքական ժառանգութիւնը, որը անտարակոյս պիտի ամբողջացնի իր պատկերը՝ մեծ հետաքրքրութիւն առաջացնելով ինչպէս հայ եւ թուրք, այնպէս էլ աշխարհի տարբեր երաժիշտների ու երաժշտութեան երկրպագուների մէջ: Բացի այդ, Կոմիտասի բեռլինեան շրջանը տասնեակ անտիպ ստեղծագործութիւններով, նոյնպէս կարող է հարստացնել մեր պատկերացումները մեծն Կոմիտասի մասին, ուստի մենք ուսումնասիրել ենք նաեւ իր գերմաներէն երգերը, վերծանել վերջիններս եւ նոյնպէս պատրաստել հրատարակութեան:

1. «Շարք» կոչուում են այն երաժշտական ստեղծագործութիւնները, որոնք յօրինուած են մասնագէտ երաժիշտների կողմից:
2. «Թիւրքի»ները ժողովրդական անանուն ստեղծագործութիւններ են:
3. Օսմանեան պետութեան պատմութեան ընթացքում երկու անգամ է սահմանադրութիւն հռչակուել: Առաջինը 23 Դեկտեմբեր 1876 թուականին, իսկ երկրորդը՝ 23 Յուլիս 1908ին: 31 Մարտ 1909ին «Շարիաթ»ի կողմնակիցները կազմակերպեցին մի յեղաշրջում, որը ճնշուեց Սելանիկից (Թեսաղոնիկէ) եկած «Շարժման Բանակ»ի կողմից:
4. Օսմանեան Թուրքիայի վերնախաւի լեզուն, որը խառնուրդ էր արաբերէնի ու պարսկերէնի (գերակշիռ մասը), լեզուի մէջ 15-20% բառեր ունէին թուրքական ծագում:
5. «Կոմիտասին հետ», Հ.Ճ. Սիրունի, «Էջմիածին», 1966, Ը, էջ 21:
6. «Ազատամարտ», 1912, նո. 822, էջ 3:
7. «Կոմիտաս Վարդապետ», Թ. Ազատեան, էջ 134:
8. «Նամակներ», ԳԱԹ, Երեւան, 2000, էջ 28-30, նո. 13:
9. «Ազատամարտ», 1912, նո. 866, էջ 4:
10. Ընդօրինակուած է բնագրին հաւատարիմ մնալով, առանց որեւէ ուղղումների: Տպագրուում է առաջին անգամ (մասնակի):
11. ԳԱԹ, Զուխանեանի Ֆոնդ. նո. 98:
12. Օսմանեան պետութեան մէջ օգտագործուում էր արաբերէն այբուրենը՝ յարմարեցուած թուրքական հնչունարանութեանը:
13. Բանաստեղծ եւ բաղադական գործիչ Մեհմետ Էմինը հետագայում ընդունել է Ցուրտափուլ (ազգի ծառայ) ազգանունը:

14. «Կոմիտասին հետ», Հ. Ճ. Սիրունի, «Էջմիածին», 1968, Գ, էջ 45:
15. Առաջին կին թուրք գրող:
16. Թուրք ազգայնամոլների պարագլուխներից, «Թուրք օջաղը»ի հիմնադիրներից:
17. «Կոմիտասին հետ», Յ. Ճ. Սիրունի, Էջմիածին, 1968, Գ, էջ 48:
18. Բանաստեղծ Յահյա Քեմալը հետագայում ընդունել է Բեյաթը ազգանունը:
19. «Կոմիտասին հետ» Յ. Ճ. Սիրունի, «Էջմիածին», 1968, Գ, էջ 48:
20. "Mehmet Emin Yurdakul'un eserleri-1," Istanbul, 1989:
21. "Merchant Emin Yurdakul'un eserleri-1" Istanbul, 1989:
22. «Թիւրք օջաղը» կոչուող թուրքական ազգայնամոլների կազմակերպությունը հիմնուել է 25-3-1912 թուականին:
23. Բանաստեղծ Համտուլլահ Սուփիին հետագայում ընդունել է Թանրըլյուկեր (Աստուած փառաբանող) ազգանունը:
24. «Կոմիտասին հետ», Յ. Ճ. Սիրունի, «Էջմիածին», 1968, Գ, էջ 46:
25. «Նամակներ», ԳԱԹ, Երեւան, 2000, էջ 158, նո. 31:
26. «Նամակներ», ԳԱԹ, Երեւան, 2000, էջ 118-119, նո. 1:
27. «Կոմիտասին հետ», Յ. Ճ. Սիրունի, «Էջմիածին», 1968, Գ, էջ 48:
28. Նոյնը, Գ, էջ 30:
29. Նոյնը:
30. «Ազատամարտ»ը Հայ Յեղափոխական Դաշտակցության օրգանն էր:
31. «Կոմիտասին հետ», Յ. Ճ. Սիրունի, «Էջմիածին», 1968, Գ, էջ 30:

ՏԻՐԱՆ ԼՈԳՄԱԳՅՈՋԵԱՆ